

Jan Kaus

Kirjandus ja ühiskond

Gümnaasiumiõpik

Väljaandja kinnitab õpiku vastavust kehtivale gümnaasiumi riiklikule õppekavale ning haridus- ja teadusministri poolt õppekirjandusele kehtestatud nõuetele.

Jan Kaus

Kirjandus ja ühiskond. *Gümnaasiumiõpik*

Retsenseerinud Andrus Org, Monika Undo

Küsimused ja ülesanded koostanud Jan Kaus, Maarja Valk

Toimetanud Maarja Valk

Keeletoimetaja Piret Pöldver

Keelekorrektor Eva Saul

Kujundaja Kristjan Allik

Wikimedia Commons: (12, 14, 36, 60, 70, 76, 86), P. S. Burton (4), Eesti kirjandusmuuseumi fotoarhiiv (8, 22, 25, 30, 67, 68), José Luiz Bernardes Ribeiro (11), USA Kongressi raamatukogu (12), Austria kunstiajaloo museum (14), Judaismi kunsti- ja ajaloomuuseum (15), Ave Maria Mõistlik (15, 37, 50, 52, 71), UNESCO / Michel Ravassard (18), Underi ja Tuglase kirjanduskeskus (29), Teemu Rajala (30), Artur Pawłowski (34), Tretjakovi galerii (36), Bengt Oberger (37), Frick Collection (40), Londoni rahvuslik portreegalerii (40, 64), Larry D. Moore (41), Eric Gaba (46), Pierre-Selim (46), USA Kongressi raamatukogu (47, 49, 73), Washingtoni rahvuslik portreegalerii (50), Caleb Sconosciuto (52), Briti muuseum (55), Bodleiani raamatukogu (56), Imperial War Museum (61), Saksa riigiarhiiv (61), WNET-TV/ PBS (61), EMPICS Entertainment / Matt Crossick (65), Mariusz Kubik (74), BNUJ (76), Expo / Perl Jarl (81), David Shankbone (81), Faizul Latif Chowdhury (88), Geraldo Magela / Agência Senado (89), Slowking (89)

Scanpix Baltics: Itar-Tass / Karpov Sergei (4), Ajakirjade Kirjastus / Naised / Kalev Lilleorg (7), Postimees / Peeter Langovits (22, 26), Eesti Ekspress / Vallo Kruuser (26), Ove Maidla / Postimees (29), FotoWare Color Factory / Murray Close (41), Elmo Riig / Sakala (41), TT News Agency / Lars Pehrson (43), Jaanus Lensment / Postimees (53), Scanpix Sweden / Anna-Lena Ahlström (81) Taska Film / Märten Kross (25), Muhu muuseumi fotokogu (33)

Tagakaane foto: Scanpix / Albert Truuväart

Kirjastus on püüdnud ühendust saada kõigi illustratsioonide ja tekstide autorite või nende volitatud esindajatega.

Palume neil, kellega me pole ühendust saanud, pöörduda kirjastuse Maurus poole.

ISBN 978-9949-559-80-0

Autoriõigus: © **Maurus Kirjastus OÜ**, 2017

Tartu mnt 74, Tallinn 10144, mobiil 5919 6117

www.kirjastusmaurus.ee

tellimine@kirjastusmaurus.ee

Kõik õigused käesolevale väljaandele on seadusega kaitstud. Ilma autoriõiguse omaniku kirjaliku loata pole lubatud ühtki selle väljaande osa paljundada ei mehaaniliselt ega muul viisil.

Sisukord

Eessõna.....	4
1. Keel.....	7
2. Kõne.....	11
3. Kiri.....	14
4. Kirjaoskus kui lugemisoskus.....	18
5. Kirjanik <i>versus</i> riik.....	21
6. Kirjanik riigi varjus.....	25
7. Kirjanik riigi varjust väljas.....	29
8. Kirjanik riigi ees.....	33
9. Ühiskond ja minevik: ajalugu ja indiviid.....	36
10. Ühiskond ja tulevik: utopia ja düstopia.....	40
11. Isikliku valiku tähtsus.....	43
12. Isiklike valikuid: maailma omaksvõtt.....	46
13. Isiklike valikuid: romantiline eemaldumine.....	49
14. Üksindus kui õudus.....	52
15. Ühiskond – sõda ja rahu.....	55
16. Ühiskond – sõda ja rahu (järg).....	60
17. Kuidas portreterida võimu?.....	64
18. Ideoloogia ja indiviid.....	67
19. Kuidas valida ideoloogiat?.....	70
20. Sotsiaalsed institutsioonid: perekond.....	73
21. Sotsiaalsed institutsioonid: meedia.....	76
22. Tänapäeva teemad: võrdõiguslikkus.....	81
23. Tänapäeva teemad: inimõiguste piirid.....	85
24. Tänapäeva teemad: kasvav komplekssus.....	88
25. Õigus ja õiglus.....	93
Mõisteregister.....	95

August Strindberg oli rootsi kirjanik, esseist ja kunstnik, kelle näidendid on tugevalt mõjutanud XX sajandi näitekirjandust. Strindberg esindas vasakpoolset maailma-vaadet ja tema teosed käsitlevad ühiskonna ebaõiglast sotsiaalset ülesehitust. Niisamuti on loomeainest andnud tema keerulised isiklikud suhted.

August Strindberg, „Punane tuba”. Tlk Hendrik Sepamaa. Eesti Päeva-leht, 2007.

Rootsi näitekirjanik **August Strindberg** (1849–1912) avaldas 1879. aastal romaani „**Punane tuba**”, mida peetakse Rootsi esimeseks moodsaks romaaniks. Teos räägib Stockholmis haritlaskonna elust XIX sajandi keskel. Teose üks traagilisemaid tegelasi, kunstnik Olle Montanus, sooritab enesetapu, sest ta ei suuda lahendada enda jaoks kõige sügavamat vastuolu. Kunstnikuna tunneb ta, „kuivõrd tühine on tema töö ja tegemine ja kuivõrd õigustamatu on tema põgenemine kasuliku töö juurest”. Põgenedes aga kunsti juurest üldkasuliku talutöö juurde, tajub ta, et tuim rügamine hävitab tema vaimu: „Mu hing sai kahju ja ma hakkasin tõpraks muutuma; mõnikord ma arvasin, et palju tööd teha on lihtsalt patt, niivõrd kui see kõrgemale eesmärgile, hinge arenemisele vastu töötab ...”

Montanuse dilemmat võib vaadelda kultuuriloolselt distantsilt – siin kõlab kaasa **Oscar Wilde**’i kuulud sentents: „Igasugune kunst on kasutu”. Kuid on selge, et kui majandus toob ühiskonda liikmetele leiva lauale ja riide selga, siis kunst aitab toita ja katta inimese hinge ning selle seoseid teiste hingedega. Siiski on Montanuse küsimus kõnekas ka laiemas plaanis. See on üksiku ja üldise, vabaduse ja kohustuse vastuolu. Kuidas teenida ühiskonda ja kuidas teenida omaenda hinge? Kuidas leida isiklike ambitsioonide ja üldiste kohustuste vahel tasakaal – on’s see ülepea võimalik?

Lääne tsivilisatsioon on rajatud üksikisiku vabadustele ja õigustele, aga ka kohustustele. Üks vabaduste ja õigustega kaasnev kohustus on aktsepteerida kaaskodanike vabadusi ja õigusi. Aga asja muudabki keeruliseks iga indiviidi tahe. Kuidas teostada oma vabadust koos teistega, mitte teiste arvelt? Seda küsimust võib-olla polegi võimalik lahendada. Vabaduste pörkumisel võib alati tekkida ühiskondlik ebaõiglus, kaaskodanike vabaduste piiramine. Kellelgi on alati killuke rohkem vabadust, killuke rohkem võimu ning küsimus on, kuidas ta seda kasutab. Vana-Kreeka filosoofi Platoni ideaal sellisest valitsejast, kes sobib riiki juhtima just seetõttu, et ta riiki juhtida ei soovi, sest tal puudub soov võimu kuritarvitada, pole ajaloos paraku sageli rakendust leidnud.

Sestap pole imestada, et isegi moodsas demokraatlikus ühiskonnas tajuvad paljud inimesed ühiskondlikku üksindust – tunnet, et nende tahe ei loe.

Võib-olla selles küsimuses osutubki kirjandus olulisemaks, kui esmapilgul paistab. Kirjandusteos ise on juba üksikisiku tahteakt, kuid kirjanduse teeb huvitavaks tõsiasi, et iga tahteakt on erinev ja sageli kannab seda soov ületada ühe indiviidi vaateväli, olla üldisemalt kõnekas või kasulik. Sageli lähtub kirjandusteose autor küsimusest, kuidas kohandada oma soove üldiste oludega, valitsevate tingimustega. Sellises küsimuses avanebki kirjanduse ühiskondlik potentsiaal. Oluline on, et selle potentsiaali teostumise käigus on pakutud lootustandvamaid lahendusi kui Montanuse oma.

Näiteks kõlab ühe sellisena inglise kirjaniku **David Mitchelli** (1969) romaani „**Pilveatlas**“ (2004) lõpulause, mis on vastuseks väitele, et üksikisiku tegu on tähtsusetu, vaid piisake ookeanis: „Ent mis on ookean, kui mitte lugematu hulk piisku.“ Igaüks meist loeb.

Lugemiseks

- Marek Tamm, „Kultuuri on meil üha rohkem, ent selle mõtestamist aina vähem“. – Postimees, 2.1.2017

Kirjutamiseks

- Igasugune kunst on kasutu?
- Kui oleksin kunstnik/kirjanik/näitleja ...
- Miks on vaja kultuuri mõtestada?

Küsimusi ja ülesandeid

1. Mõtestage klassis lahti Olle Montanuse probleem. Kumb on vajalikum: kas vaimne või praktiline töö? Kas üks välistab teise?
2. Arutle järgmise mõttekäigu üle: „Kuid on selge, et kui majandus toob ühiskonna liikmetele leiva lauale ja riide selga, siis kultuur, sealhulgas kunst aitab toita ja katta inimese hinge ning selle seoseid teiste hingedega“. Mida see sinu hinnangul tähendab?

David Mitchell on inglise kirjanik. Mitchellilt on seni ilmunud viis romaani, neist kahega on ta kandideerinud Bookeri kirjandusauhinale. Eesti keelde on tõlgitud tema debüütromaan „Varikirjas“ ja ka kinolinale jõudnud „Pilveatlas“.

David Mitchell, „Pilveatlas“. Tlk Aet Varik, Varrak, 2004.

3. Loe läbi Postimehes ilmunud Heili Sibritsa intervjuu Marek Tammega: „Kultuuri on meil üha rohkem, ent selle mõtestamist aina vähem“. Vasta artikli põhjal küsimustele.
- Millised on Marek Tamme arvates kultuurielu muutumise põhjused?
 - Millise olukorra toob tema arvates kaasa kultuuri kadumine?
 - Mis on *kultuurisõda*? Kuidas see Eestis avaldub?
 - Kuidas mõtestab Marek Tamm kultuuri? Sõnasta tema hinnangu põhjal ühelauseline definitsioon. Võrrelge klassis, kuidas keegi kultuuri defineeris: kas need definitsioonid kattuvad? Mida intervjueeritav ise kultuuri defineerimisest arvab?
 - Mis vahe on rahvakultuuril, populaarkultuuril ja massikultuuril? Püüdke klassis ühiselt leida, millised on a) rahvakultuuri, b) populaarkultuuri, c) massikultuuri, d) kõrgkultuuri teosed või ilmingud.
4. Kujuta ette maailma, kus ei osata enam ühtki kultuurinähtust mõtestada ega analüüsida. Püüa kirjeldada, kuidas ühiskond sellises maailmas toimiks (kui üldse).
5. Uuri järele, mis on Bookeri kirjandusauhind.

1. Keel

Ühiskond ja kirjandus – esmapilgul oleks need nagu võrreldamatud asjad. Kirjandus on lihtsalt üks väike osa ühiskonnast ja paistab, et praegustes oludes mitte kõige olulisem osa. Me elame väga komplekses¹ maailmas, kus ühiskonda mõjutavate protsesside üldpilti on üha raskem näha. Inimesed peavad aina varem spetsialiseeruma, kindla suuna valima, sest muidu on raske vajalikke teadmisi omandada. Seetõttu nähakse kirjanduseski sageli mingit erialainimeste „oma asja“, oma reeglite ja suhetega maailma, mis on laiema publiku eest vähemalt osaliselt varjatud või suletud. Paljudele tundub, et ühiskond saaks hakkama ka ilma kirjanduseta.

Tegelikult on asjad keerulisemad – ühiskond ja kirjandus on omavahel tihedamalt läbi põimunud, kui me arvate oskame. Kirjandus on oluline selleski ühiskonnas, kus ta pole esiplaanil. Samuti ütleb ka kõige eskapistlikum², krüptilisem³ kirjandusteos midagi selle maailma kohta, milles ta on tekkinud. Iga kirjatöö peegeldab ühiskondlikke hoiakuid. Avangardne tekst, mis näiteks tegeleb mängulisel või uudsel moel keeleprobleemidega, peegeldab ühtlasi ühiskonda, kus hinnatakse või vähemalt talutakse isikupära. Sestap pole ime, et **avangardne kirjandus** on range režiimiga ühiskondades sageli põlu all või lausa keelatud.

Kõige kergemini leiabki ühiskonna ja kirjanduse ühisosa üles keelest. Keel on märgisüsteem, milleta ei saa toimida ei ühiskond ega ka kirjandus. Kui teised kaunite kunstide vormid nagu muusika, teater ja ka kino võimaldavad luua sõnalise osateoseid, siis kirjandus lähtub reeglina keelest. Ühiskond aga vajab kirjalikku keelt, et seada paika oma reeglid – seadused. Kui ühiskondlikud reeglid on kirjas, püsivad nad paremini ning nende ümbersõnastamine on eraldi protseduur. Kuna kirjandus on üks kirjaliku keele vorme, vajab ühiskond oma reeglite ja ideaalide paremaks mõistmiseks sageli ka kirjandust.

Selle kõige ilmsem näide on **riigihümn**. Hümn – nagu paljud teisedki muusikateosed – koosneb meloodiast ja sõnadest. Olgugi et laulude meloodiad jäävad inimestele sageli paremini meelde kui vokaalpartii sõnad, võib hümnid puhul pidada sõnu mingis mõttes meloodiast olulisemaks. Seda võiks kirjeldada

Eestis on koorilaul olnud osa rahvuskultuurist. Suur roll selles on olnud Johann Voldemar Jannseni algatatud laulupeotraditsioonil – tänapäeval on laulupidu üks suuremaid rahvuslikke kultuurisündmusi. 2003. aastal kanti Eesti, Läti ja Leedu laulupeotraditsioon UNESCO maailmapärandi nimekirja.

1 Kompleksne – mitmest osast koosnev, mitut ala haarav; mitmeti rakendatav, kasutatav vms.

2 Eskapism – *psühh* kriisi vm seisundi korral tekkiv kaitsereaktsioon, põgenemine elu tõelisuse eest kujutlusmaailma. *Langes eskapismi*.

3 Krüptiline – salajane, varjatud, peidetud. *Krüptiline tekst, sõnastus, sõnum*.

Johann Voldemar Jannsen oli kooliõpetaja ja rahvusliku liikumise üks eestvedajaid. Jannseniga saab siduda eesti ajakirjanduse alguse: ta hakkas 1857. aastal välja andma Pärnu Postimeest ja 1863. aastal Eesti Postimeest. Jannsen asutas Tartusse laulu- ja mänguseltsi Vanemuine ning organiseeris 1969. aastal Eesti esimest üld-laulupidu.

umbes nii: kui me muudaksime hümn meloodias paari nooti, siis oleks sellest küll kohe aru saada, kuid see ei pruugi muuta hümn mõtet. Siin tuleb muidugi eristada meloodiat ja harmooniat, sest harmoonia muutmine (näiteks kui mažoorsest fraasist saab minoorne) võib paljudele tähendada juba mitte pelgalt vormilist, vaid sisulist muudatust. Ent kui muuta ära hümnis mõned sõnad, võib see muuta kogu hümn mõtet ning mõjutada seeläbi terve riigi identiteeti. Sest hümn sõnad pole ainult autori ilukirjanduslik eneseväljendus, vaid selles peavad kõlama riigi ning terve ühiskonna ideaalid.

Eesti vabariigi hümn kannab pealkirja „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm“. Selle sõnad kirjutas 1869. aastal **Johann Voldemar Jannsen** (1819–1890). Mõelgem tema sõnadele. Kolmanda salmi neli esimest rida kõlavad teatavasti nii: „Su üle Jumal valvaku, / mu armas isamaa! / Ta olgu sinu kaitseja / ja võtku rohkest õnnista ...“. Teatavasti on Eesti üks sekulariseerunumaid⁴ riike Euroopas, st usklite inimeste protsent ühiskonnas on madal. Riigi ja kiriku keerulised suhted ilmnesid siis, kui 2016. aastal valitud president Kersti Kaljulaid otsustas jätta osalemata tema ametissevalimise tänujumalateenistusel. Presidendi otsus tekitas vastakaid arvamusi, aga arvatavasti pooldasid tema sammu need inimesed, kelle jaoks ei ole Jannseni hümn kolmandal salmil otsest seost nende eluga. Aga mis siis saaks, kui neid sõnu muuta? Kas neid peaks muutma – on ju inimeste usklikkus 150 aastaga suuri muutusi läbi teinud?

On, kuidas on, üks on aga selge – riigihümni sõnad kehas-tavad selgelt olukorda, kus kirjandus kannab ühiskondlikke reegleid (ja ka pingeid) ning ühiskond omakorda vajab reeglite sõnastamiseks kirjandust.

1. _____

2. _____

Lugemiseks

- Unto Hämäläinen, „Soome ja eesti hümn lugu“. – Eesti Ekspress, 25.11.2003.
- Urmas Vahe, „Eesti ja Soome hümn – tudengite joomalaulust sündinud kõrghetk kahele riigile“. – Õhtuleht, 21.2.2015.

⁴ Sekulariseeruma – ilmalikustuma. *Sekulariseerunud maailm*.

Kirjutamiseks

- a) „Kalevipoeg”, b) „Tõde ja õigus”, c) „Rehepapp” kui rahvusliku identiteedi alustekst (Vali analüüsiks üks teos. Võib leida ka mõne muu teose, mis võiks valikusse sobida.)
- Eesti hümn: kas vajame uut?
- Kuidas mõista ja mõtestada ühiskonda kirjanduse kaudu?

Küsimusi ja ülesandeid

1. Võrdle Eesti riigihümni mõne teise riigihümni (nt Ameerika Ühendriikide, Suurbritannia, Venemaa, Saksamaa või Prantsusmaa hümniga). Millist identiteeti need võrreldes Eesti omaga peegeldavad või edasi annavad? Hümnide tekstid on leitavad Vikipeediast. Ülesande võib siduda ka mõne võõrkeele (inglise, vene vm) tunniga.
2. Ametliku ja mitteametliku hümnid võrdlus. Uuri järele, miks peetakse laulu „Mu isamaa on minu arm” mitteametlikuks hümniks. Kumma sõnad on sinu arvates paremad ja täpsemad? Põhjenda oma arvamust.
3. Loe Eesti hümnid sõnu. Kui pidada hümnid riiklikult kõige olulisemaks tekstiks, siis millised oleks hümnid kõige kandvamad märksõnad? Kuidas sina nende märksõnadega suhestud?
4. Kirjuta koos paarilisega üles märksõnad, milline võiks olla tänapäevase Eesti uus hümn. Kirjuta nende märksõnade põhjal oma versioon hümnist. Võrrelge klassis, mida keegi kirjutas. Kas mõned märksõnad korduvad rohkem kui teised?
5. Selgita, mis on avangardne kirjandus. Põhjenda, miks sinu hinnangul võib avangardne kirjandus minna vastuollu totalitaarse ühiskonnaga. Milline kirjanduse tegemise viis võib olla problemaatiline demokraatlikus ühiskonnas?
6. Tutvu kultuuriministeeriumi veebilehelt lingi *Eesmärgid ja tegevused* alt valdkonnaga *Kirjandus*. Millised on riiklikud mehhanismid kirjanduse toetamiseks ja mis on nende toetuste eesmärk?
7. Uuri järele, mis on UNESCO maailmapärandi nimistu. Millised Eestis leiduvad objektid sinna kuuluvad? Milliseid objekte võiks sinna veel lisada ja miks?

Mu isamaa, mu õnn ja rõõm

Johann Voldemar Jannsen / Fredrik Pacius

Mu isamaa, mu õnn ja rõõm,
kui kaunis oled sa!
Ei leia mina iial teal
see suure laia ilma peal,
mis mul nii armas oleks ka,
kui sa, mu isamaa!

Sa oled mind ju sünnitand
ja üles kasvatand;
sind tänan mina alati
ja jään sull' truuiks surmani!
Mul kõige armsam oled sa,
mu kallis isamaa!

Su üle Jumal valvaku,
mu armas isamaa!
Ta olgu sinu kaitseja
ja võtku rohkest' õnnista',
mis iial ette võtad sa,
mu kallis isamaa!

Mu isamaa on minu arm

Lydia Koidula / Gustav Ernesaks

Mu isamaa on minu arm,
kel südant annud ma.
Sull' laulan ma, mu ülem õnn,
mu õitsev Eestimaa
Su valu südames mul keeb,
su õnn ja rõõm mind rõõmsaks teeb,
mu isamaa, mu isamaa!

Mu isamaa on minu arm,
ei teda jäta ma,
ja peaksin sada surma ma
see pärast surema!
Kas laimab võõra kadedus,
sa siiski elad südames,
mu isamaa, mu isamaa!

Mu isamaa on minu arm,
ja tahan puhata,
su rüppe heidan unele,
mu püha Eestimaa!
Su linnud und mull' laulavad,
mu põrmust lilled õitsetad,
mu isamaa, mu isamaa!